

ДО ПРОБЛЕМИ ЯКІСНОГО СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ ТРАДИЦІЙНИМ СУСПІЛЬСТВОМ: ВИСОКОСНИЙ РІК У НАРОДНИХ УЯВЛЕННЯХ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

У статті на основі українських та російських фольклорно-етнографічних матеріалів аналізуються поширені уявлення про негативну семантику високосного року в контексті традиційного сприйняття часу.

A widely widespread belief about negative semantics of leap-year on the basis of Ukrainian and Russian folk-lore-ethnographic materials in the context of traditional temporal presentations is examined In the article

Гуманізація науки, яка стала визначальною тенденцією прогресу людської думки, починаючи з середини ХХ століття, передусім вплинула на історію та суміжні з нею дисципліни. Усе більшу увагу дослідники приділяють вивченню різних аспектів духовного світу людства та людини. Дослідження ментальності, колективної психології, суспільної свідомості, побутової історії стали перспективними напрямками наукових пошуків. В

Україні додатковим стимулюючим фактором звернення до духовних надбань народу стало здобуття незалежності та національне відродження. Чи не найшвидше на ці віяння відреагувала етнологія. На відміну від радянських часів, коли провідними напрямками вивчення була матеріальна культура, рідше – обрядовість, на сучасному етапі значно переважають дослідження духовної культури – народної релігійності, демонології, ментальності тощо.

У цьому контексті вивчення традиційних часових уявлень видається важливим та актуальним. Адже усвідомлення часу виступає своєрідним лакмусовим папірцем, який розкриває специфіку епохи чи цивілізації. За словами відомого історика ментальності А.Я. Гуревича, у розумінні часу втілюється пов'язане з ним світосприйняття епохи, поведінка людей, їхня свідомість, ставлення до речей [6,103]. Часові уявлення тісно пов'язані практично з усіма блоками народної культури – обрядовістю (календарною та родинною), демонологічними уявленнями, культом предків, релігійною практикою тощо.

Крім того, увага до духовної культури народу визначається не лише академічними інтересами. Будь-яка наука покликана насамперед відповідати на запитання, які ставить перед нею сучасність. І це повною мірою стосується науки історичної. Широке побутування в наш час уявлень та вірувань, пов'язаних з традиційною темпоральністю, є додатковим стимулом для наукових пошуків. Одним з таких стійких та поширених мотивів є переконання у негативній семантиці, “важкості” для людини високосного року. За популярністю з цими переконанням може конкурувати хіба що переконаність у ворожості до людини числа “13”. Кожні чотири роки люди чекають від високосного року якогось негативу. І всі невдачі цього року часто пов'язують з його високосним статусом. Ось і цього року початок світової фінансової кризи пояснюють дією високосного року.

Саме спробі реконструкції цього мотиву народних уявлень присвячена пропонована розвідка. Вихідним положенням при цьому є те, що основною характерною особливістю усвідомлення часу в традиційній культурі є якісне його сприйняття. Час у народних уявленнях не буває абстрактним і однорідним. Час ні в якому разі не спроможний бути об'єктивною реальністю. А стосовно людини, то він ніколи не нейтральний. Кожна часова одиниця відрізняється від іншої своїм неповторним змістом, своєю специфічною семантикою. Чітко розділявся час буденний (профанний) та святковий (сакральний), час сприятливий для різних починань та господарських робіт і, навпаки, час негативний, небезпечний, важкий. На різну якість часу могли впливати різні фактори, часто специфічні та

індивідуальні. Виявлення, аналіз цих мотивів, та реконструкція самих уявлень стає завданням наукового пошуку.

Проблема семантики різних часових відрізків принагідно розглядалася в багатьох дослідженнях зі слов'янської та української етнології. Починаючи з кінця XIX століття світ побачило безліч статей та монографій, перераховувати які у статті не є доцільним. Серед останніх назовемо роботи Т. Агапкіної [1], Л.Н. Виноградової [2], М. Гримич [4] та ін. Окремі аспекти проблеми розглянуті в наших попередніх публікаціях [13].

Загалом на народні часові уявлення наклали відбиток характерні риси господарської культури. Традиційна українська (і слов'янська) цивілізація – цивілізація аграрна. За словами М. Гримич, уся “українська архаїчна культура зростала на культі землі, землеробської праці” [3,27]. Усе життя селянина проходило на землі, в сільськогосподарських роботах. Життя поза своєю земельною ділянкою, поза сільською округою, у якій він народився й виріс, в якій жили і де поховані його предки, було для селянина просто немислимим. Земля, навколишній світ – ліс, поле, річка – були для нього рідною домівкою. Представник суспільства традиційного, на відміну від індустріального чи постіндустріального, навіть не робив спроб виділити себе з навколишнього середовища. У міфологічній свідомості суб'єкт і світ не протистоять один одному, а об'єднуються в якійсь природній первісній нероз'єднаності. Людина розглядала себе частиною природи, відчувала цю спорідненість, що яскраво простежується у системі тотемістичних поглядів і вірувань. Але людина не просто постійно перебувала в тісному контакті з навколишнім світом. Таке життя передбачало існування за його законами, повну від нього залежність. Адже світ цей давав людині все – продукти харчування, одяг, паливо, будівельний матеріал, ліки. Щоб усе це успішно отримувати, природу потрібно було розуміти, знати закони її розвитку.

Тривале споглядання за природними ритмами давало селянинові достатньо матеріалів для роздумів. З року в рік він бачив у природі зміну одних і тих же річних циклів – весна змінювалася літом, літо – осінню, осінь – зимою. З року в рік селянин спостерігав за народженням, змужнінням, розквітом, старінням і смертю природи. Смертю, яка передбачала нове народження, яка ні в якому разі не була остаточною і справжньою. Разом із природою народжувався й помирав рік. Але вже наступна весна несла нове народження. З року в рік, відповідно до зміни природних фаз, селянин виконував одні й ті ж господарські роботи – оранку, сівбу, збір урожаю. Природно-господарський цикл не передбачав для нього нічого нового. Це було вічне повторення того, що було знайомим, що передавалося з покоління в покоління, всмоктувалося з молоком матері. Рік – це категорія, що постійно

поновлювалася. Повторювався і зміст року – господарський, природний, обрядовий. Людина при такому тотальному кругообігу не отримувала нової інформації. Вона лише пригадувала вже раніше здобуті знання про світ. Час рухається по колу, точніше по спіралі, витки якої є ідентичними. При такій циклічній моделі часу кожен рік не сприймався як явище неповторне чи унікальне. Рік – це своєрідна мікровікова одиниця, вінець, ланцюжки якого постійно повторюються.

Такий розмірений хід часу порушували своєрідні розриви в ньому. Вони повністю змінювали його характер, набували ознак сакрального (на противагу профанному), часто – небезпечного. Такі відрізки часу існували в межах доби (полудень, ніч), тижня (окремі дні тижня визнавалися сприятливими, інші небезпечними), року (зимове та літнє сонцестояння) тощо. Детальний розгляд цих часових відрізків свідчить, що в переважній більшості випадків такого характеру набувають часові відрізки, які можуть бути визнані як “рубіжні”, такі, що стоять на стику часових відрізків різної протяжності, або ж переламні точки цих відрізків. Як приклад, назвемо Різдвяні свята, літнє сонцестояння (період переходу сонця), понеділок (початок нового тижня), полудень, час опівночі (переламні точки доби) тощо. Проте в такі узагальнені формулювання не вписується стійке народне переконання, що *увесь* високосний рік є несприятливий для людей періодом часу.

Повір’я стосовно високосного року займають особливе місце у системі часових уявлень східних слов’ян, ставлення до нього було особливим. При чому такі переконання значно поширені як територіально, так і в часі.

Поглянемо на наші матеріали. З тих матеріалів, які ми маємо у своєму розпорядженні, найбільш раннім є повідомлення І.П. Сахарова (середина XIX століття), що в Росії високосний рік з давніх давен визнавався небезпечним і йому приписували всілякі нещастя [19, 246]. Проте і в кінці модерного XX століття зафіксоване подібне ставлення до високосного року. Так, жителі одного із сіл Овруччини, яке постраждало внаслідок надмірного радіоактивного забруднення 1986 року, у високосний рік відмовлялися переїжджати в екологічно чисті райони [17, 117].

Судячи з наявного фольклорно-етнографічного матеріалу, такі уявлення характерні для всієї території України. “У високосний рік багато втоплеників буває” – записано на Житомирщині [10, 78]. На Чернігівщині такого року намагалися не вступати в шлюб – життя буде нещасливим. Вважалося, що у високосний рік не бажано розпочинати будівництво хати. “Строить хату нельзя в високосный год. Оттого накануне високосного года строится больше хат, чем обыкновенно. Если хата заложена в простой год, то в високосный можно доканчивать, но начинать нельзя”, – повідомив Б.Д. Грінченко [5,33].

В українському Поліссі остерігалися входити в нове житло у високосний рік [17, 117]. Серед українського населення Воронежчини записані фактично аналогічні уявлення: “Як високосний год прийди, так і буде нищастя уже якесь нібудь” [11, 9], “Воно якийсь високосний рік буває... то бува неврожай, люди вмирають” [8, 120].

У Росії сільське населення теж було переконане, що протягом усього року відбувається особливо багато бід і нещасть. Той факт, що наші інформатори не деталізують регіон фіксації цих вірувань може бути свідченням їхнього значного поширення. “И дерево засыхает, и скот падает, и повальные болезни случаются, и сельские раздоры заводятся” [12, 369]. У збірнику В.І. Даля знаходимо: “Худ приплод в високосный год” [7, 37].

Проте слід мати на увазі, що повір'я стосовно високосного року ускладнюються й тісно переплітаються з повір'ями про день, який, по суті, і робить цей рік несхожим на інші. Це 29 лютого, відомий у народі як день Касяна. Святий Касян жив у V столітті, прославився як проповідник чернечого життя, заснував ряд монастирів у Галії, написав декілька повчальних книг. У цілому Касян прожив життя праведника, за що, власне, і був канонізований. Але незважаючи на це, серед східних слов'ян святий стає образом негативним. Є свідчення, що в окремих місцевостях він узагалі не вважався за святого. За народними уявленнями Касян недобррозичливий, злопам'ятний, скупий тощо. Подібні якості приписувалися й дню, присвяченому святому.

Уже цитований збирач народних вірувань I половини XIX століття І.П. Сахаров писав, що “29 февраля – есть самый бедственный день для всех возможных несчастий” [19, 246]. В Україні теж поділяли таке переконання. Цього дня по всій Росії нічого не робили, будь-які роботи, розпочаті раніше, припиняли. Ні в якому разі на цей день не призначали важливі заходи, скажімо, одруження [15, 111]. Білоруси вважали, що в цей день не можна виходити з хати до сходу сонця. Того хто на це зважиться, Касян обов'язково покарає хворобою [18, 74 – 75]. Жителі Орловської та Рязанської губерній взагалі намагалися проспати в цей день до полудня, щоб пережити в безпеці небезпечний час [15, 111]. Про цей день говорили “Касьяна завистливого, Касьяна злопамятного, Касяна немилостивого, Касьян на скот глянет – скот валится, Касьян на траву – трава сохнет, Касьян на народ – народу тяжело” [16, 2]. “Пришел Касьян, пошел хромать, да на свой лад все менять” – говорили в Ярославській губернії [14, 249]. Українці Воронежчини вірили, що в цей день людина з таким іменем стає “поганою на очі”: “так гляне, що перше уздрить, на те і падіж буде ” [11, 8]. “Так на что он в тот день не глянет, вышедши из хаты, на то не будет в том году воду... 29 февраля стараются родичи из хаты Касьяна не выпускать... Отец одного сына Касьяна

держал в погребі целый день”, – записав П.В. Іванов у Куп’янському повіті Харківщини [9, 74]. Людина, як і тварина, що народжується в цей день, уважалася від народження нещасливою. Про таких українці Воронежчини казали: “Касян оком наглянув – не буде з цього народженого добра” [11, 8].

До нашого часу дійшло чимало апокрифічних легенд про пригоди святих Касяна й Миколая на землі [16]. Касян, на відміну від Миколая, відмовлявся допомагати людям, за що Бог покарав його тим, що день його святкують раз на чотири роки. Вважалося, що Касян гнівається на людей за те, що його день святкується так рідко. [16, 6]. Із цього видно, що не “поганий” Касян передав негативну семантику дневі 29 лютого. Більш переконливим є припущення, що негативна семантика високосного року та дня, який його робить таким, вплинула на ставлення до святого.

Очевидно, що система повір’їв і вірувань стосовно високосного року та дня 29 лютого має яскраво виражений дохристиянський характер. Хоча саме поняття про високосний рік прийшло до східних слов’ян з поширенням християнства і книжної традиції. При чому можна виокремити декілька чинників, які зумовили такі уявлення.

Насамперед, ми уже відзначали, що для консервативного селянства, яке мислить і світ сприймає з позиції традиції, усе, що вибивається зі звичного ходу речей, визнається ворожим і небезпечним. Відоме і повторюване, а не нове та маловідоме мало незаперечний авторитет та викликали загальну довіру. Відповідно, в ланцюгу “нормальних”, звичних років високосний виділяється своєю несхожістю, відмінністю від інших. Цей фактор дуже важливий хоча б з огляду на те, що і в сільській громаді людина, яка виділяється з середовища інших, викликає осуд, недовіру та неприязнь. Бути таким як усі – незмінна модель поведінки. Зрозуміло, що в нашому випадку соціальний конформізм переноситься на явища абстрактного характеру.

З огляду на це зрозуміла негативна семантика дня 29 лютого. З матеріалів видно, що при усій несприятливості високосного року для людини день 29 лютого – суцільна консистенція зла. Схоже, що весь негатив року сконцентровано тут, бо саме цей день робить звичайний рік високосним. Цей день зайвий, звідси бажання людей його проігнорувати – пересидіти в хаті, не працювати, нічого взагалі не затівати.

І насамкінець, звернімо увагу ще на один суттєвий аспект. Як говорилося вище, уявлення про позитивну чи негативну якість часу в народних уявленнях підпорядковуються певній логіці. “Хороший час” – це час, коли світ стійкий, упорядкований. “Поганий час” – частіше усього рубіжний, перехідний. Це час деструкції та хаосу, переходу від однієї якості часу в іншу. З погляду міфологічного мислення кінець лютого початок березня був особливим. По-перше, кінець зими – початок весни знаменує початок нового

сільськогосподарського сезону. Але найголовніше, на нашу думку, це те, що за традиційним народним календарем рік розпочинався у березні. Це найбільший, найважливіший “рубіжний” час, період смерті старого і народження нового року. І як перший день року наповнюється максимально сприятливою енергією, так його останній рік увібрав негативну. Тому, з одного боку, останній день року, а з іншого, день, який не вписується у звичний та нормальний хід речей. А святий Касян, схоже, ні в чому не винен.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – 816 с.
2. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М.: Индрик, 2000. – 432 с.
3. Гримич М. Два виміри українського національного характеру // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27 – 30.
4. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К.: АТ Віпол, 2000. – 380 с.
5. Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и прочее. – Чернигов, 1900. – 480 с.
6. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 346 с.
7. Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1957. – 992 с.
8. Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту, Борисівська волость Воронезької губ. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т.6. – Львів, 1903. – С.113 – 224.
9. Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губ. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т.10. – Харьков, 1907. – С. 1 – 216.
10. ІМФЕ (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ, відділ архівних матеріалів). – Ф. 14-3. – Оп. 1. – Од. зб. 384. – 416 арк.
11. ІМФЕ. – Ф. 28-3. – Оп. 1. – Од. зб. 155. – 84 арк.
12. Калинин И.П. Церковно-народный месяцеслов на Руси // Записки Императорского Российского географического общества по отделению этнографии. – Т.7. – СПб., 1877. – 238 с.
13. Ковальков О.Л. Віра в “фатальну годину” в системі традиційних часових уявлень східних слов’ян (на матеріалах українського фольклору) // Духовність українства. – В. 7. – Житомир, 2004. – С. 44 – 48.; До проблеми сприйняття часу традиційним суспільством (XIX – поч. XX ст.): “магія першого дня” у слов’янських уявленнях // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – В. 10. – Кіровоград, 2007. – С. 106 – 111.; Місячні фази в міфологічних уявленнях східних слов’ян (до проблеми вивчення семантики часових відрізків у слов’янській міфології) // Матеріали до української етнології. – Випуск 5 (8). – К., 2005. – С. 47 – 52.; Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців // Український селянин. – В. 8 – Черкаси, 2003. – С. 83 – 86.
14. Костоловский И. Из поверий Ярославского края // Этнографическое обозрение. – 1913. – №1 – 2. – С. 248 – 252.
15. Круглый год: Русский земледельческий календарь / Сост. А.Ф. Некрылова. – М., Правда, 1992. – 496 с.

16. Мендельсон И.М. К поверьям о Святом Касьяне // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С. 1 – 22.
17. Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Вип.2 Овручина. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997. – 376 с.
18. Романов Е.Р. Сказки из мира животных, мифические, бытовые, легенды и дополнения // Белорусский сборник. – Вип. 8. – Вильна, 1912. – 715 с.
19. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – СПб., 1841. – Т. 1. – 568 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – викладач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства.